

Наталя Юсова

**ВІД РОЗРОБКИ КОНЦЕПЦІЇ “ДАВНЬОРУСЬКОЇ
НАРОДНОСТІ” ДО ЛЕГІТИМАЦІЇ ТЕРМІНА
“ВОЗЗ’ЄДНАННЯ” УКРАЇНИ З РОСІЄЮ:
ДРУГА ПОЛ. 40-х – ПОЧ. 50-х рр. ХХ ст.**

Утвердження з кінця 30-х рр. в історичній науці СРСР нових положень про Київську Русь як “спільну колыску” або “спільний початковий період” історії трьох східнослов’янських народів поступово торувало шлях для легітимізації положення про возз’єднання України (також і Білорусі) з Росією. Це знакове для радянської історичної доктрини положення, на якому групувалася ця концепція, мала надзвичайно важливе політичне значення для ідейного скріплення засад “спонконвічного”, “непорушного”, “братерського союзу” українців, біло-

русів і росіян, без якого не міг існувати Радянський Союз. Одним з найбільш важливих питань в цьому контексті було питання про походження східнослов'янських народів, у висвітленні якого перед радянськими науковцями ставилося завдання більш акцентувати положення про єдність походження цих народів – “єдинокровних братів”, їх етнічну єдність і спільність життя в період Київської Русі¹. Врешті цей напрямок досліджень в історіографії привів до створення теорії про давньоруську народність – спільного предка українців, білорусів і росіян. Ця теорія ще більше прислужилася у справі впровадження концепції “возз'єднання”. Логіка міркувань тут очевидна: якщо в добу Київської Русі існував єдиний східнослов'янський народ або єдина давньоруська народність, яка після навали Батия поступово розпалася на три народності, то ці частини єдиного народу, що ніколи не забували про свою спільність, коли наступили сприятливі часи знову об'єднуються або ж возз'єднуються.

Першопрохідний і вагомий внесок у справу впровадження радянської версії про “спільну історію” та єдину етнічну спільноту східних слов'ян часів Київської Русі внесли українські медієвісти К.Г. Гуслистий і М.Н. Петровський. В даній студії здебільшого розглядається внесок першого з них. Враховуючи, що про український історіографічний процес в подібному контексті 30-х–першої половини 40-х рр. вже доводилося писати², то цього періоду торкнемося лише задля з'ясування зв'язку з повоєнним періодом, на аналізові якого зупинимося детальніше.

Отже, започаткував такий підхід К.Г. Гуслистий (щоправда, у співавторстві з Ф.О. Ястребовим). Він висунув концепцію про “спільний початковий період” в першому виданні нарису “Київська Русь та феодальні князівства” (1937 р.). Зокрема, тут зазначається, що Київська держава була «східнослов'янською державою... ні український, ні білоруський, ні російський народи в цей період ще не оформилися». На думку співавторів, вони почали зароджуватися з кінця XI ст. Ці “народності, зв'язані спільним початковим періодом історичного розвитку, спільною боротьбою з зовнішнім ворогом, споріднені одна з одною мовою, культурою і побутом”³. У перевиданні даної монографії (1939 р.) науковці відносять початок зародження

трьох народностей вже до XI-XII ст.⁴. А культурна спадщина Київської Русі, на їхню думку, стала надбанням усіх трьох східнослов'янських народів⁵.

Започаткований перегляд концепцій української історіографії та офіційної марксистської школи М.М. Покровського був пов'язаний з утвердженням в СРСР сталінської диктатури. Тоталітарний режим взяв курс на фактичне відродження Російської імперії під личиною СРСР, тому концепції про “абсолютне зло” щодо входження до цієї імперії в минулому інших народів і країн втратили свою актуальність.

Окрім утвердження положень про Київську Русь як “спільну колицу” в історичній науці СРСР майже одночасно виникає ідея про єдиний руський (східнослов'янський) народ Київської Русі. Ця ідея висувається академіком Б.Д. Грековим в 1939 р. у монографії “Київська Русь” та інших його працях⁶. У цей рік якраз і відбувається вікопомна подія в історії українського народу – об'єднання його в єдиній радянській державі – УРСР. Відгукнувся на цю подію і Б.Д. Греков, який в своїй доповідді, виголошеній 26 жовтня 1939 р. на засіданні Відділення історії та філософії АН СРСР (опублікована в популярному журналі “Новый мир”), прослідковує історію Західної України давньоруського періоду з метою показати етнокультурну єдність і спільність її населення з усім єдиним “руським народом” Давньої Русі⁷. Тут Б.Д. Греков, щоправда, кілька разів використовує більш коректний та історично вірний термін – “народ Русь” та “русини”.

Українські історики теж прийняли активну участь у новій ідеологічній кампанії з приводу події возз'єднання Західної України з УРСР. Інститут історії України АН УРСР (далі – ІУ), навіть видав збірник наукових статей під загальною назвою “Західна Україна”. Достатньо навести для прикладу назву “офіційної” статті директора ІУ С.М. Білоусова, щоби став зрозумілим національний контекст цих ідеологічних заходів. Вона називалася – “Крах польської держави і возз'єднання великого Українського народу в єдиній Українській державі – УРСР”⁸. Цікаво, що в цьому ж році, напевно вперше за період існування Радянської України відзначалася у позитивному контексті ювілейна річниця приєднання України до Росії. 285-та річниця Переяславської ради була відмічена схвальними

статтями співробітників ІУ⁹. І, хоча, вони не використовували термін “возз’єднання” відносно приєднання України до Росії, але вживали близькі терміни. Так, М.Н. Петровський, автор однієї з праць у збірнику “Західна Україна”, пише про “об’єднання (тут і далі – виділено авт.) двох братніх народів – українського і російського”¹⁰.

Відхід від концепції “абсолютного зла” щодо приєднання до Росії інших держав і народів, був пов’язаний з виходом у серпні 1937 р. постанови журі урядової комісії з конкурсу на найкращий підручник з історії СРСР. В цій постанові й пролунало положення про “найменше зло” стосовно приєднання до Росії ряду держав і народів, зокрема, Грузії і України¹¹. Це положення панувало в історичній науці до початку 50-х рр.

Таким чином, майже одночасно відбуваються: поява тези про “найменше зло”, що міняє ставлення до факту приєднання України до Росії, відзначення 285-річчя цього приєднання з урахуванням тези про “найменше зло”, прийняття в радянській історичній науці нового положення про Київську Русь як “спільний початковий період” історії трьох східнослов’янських народів та висунення ідеї про “народ Русі” як спільного предка білорусів, росіян і українців і, нарешті, в 1939–1940 рр. – возз’єднання українських земель і українського народу. Як показує подальший історіографічний процес всі ці названі положення поступово починають поєднуватися і впливати підсвідомо на науковців і широкий загал.

Нове радянське відношення до спільного україно-російського історичного минулого вимагало освітлення з нових позицій і проблеми походження українського народу. Десь в ці роки (здогадно – в 1940 р.) було створено комісію АН УРСР для координації роботи інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР з вивчення проблеми “Походження української народності і формування її в націю”¹². Вона була включена в академічний п’ятирічний план (1941 – 1945 рр.) як міжінститутська комплексна науково-дослідна тема. Провідним інститутом для її виконання став ІУ. Тема визнавалася як одна “з найбільш важливих в області історії України”¹³. Виконавцями цього пріоритетного планового завдання призначалися провідні історики Інституту – наукові співробітники відділу історії феодалізму С.В. Юшков (керівник), М.Н. Петровський та К.Г. Гуслистий¹⁴.

Спершу зазначеною проблемою активно займався лише М.Н. Петровський. Вчений розробляв її в контексті соборності українського народу та українських земель і, навіть хронологічно доводив своє дослідження до подій 1939 – 1940 рр. Але М.Н. Петровський ставив перед собою й інше завдання – показати історію українського народу в тісному зв'язку з історією російського; при цьому особливо наголошуючи на періодах спільної боротьби з іноземними загарбниками. Вже в 1941 р. ним була підготовлена до друку і набрана велика монографія, яка так і називалася – “Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі”. Історик ставив собі за мету показати розвиток українського народу від його початків до 1939 – 1940 рр., як історію боротьби за возз'єднання в єдиній українській державі та “об'єднання з російським народом”¹⁵. Скорочені варіанти цієї монографії, науково-популярні за характером, вийшли в роки війни, як українською, так і російською мовами. Однією з перших розробок на основі чернеток монографії, набір якої загинув у 1941 р., стала стаття “Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів”¹⁶. Фактично, вона собою становила скорочений виклад перших 3-х параграфів монографії¹⁷. Вийшла стаття на початку 1942 р. Тут, вперше, на основі положень, сформульованих Б.Д. Грековим, була викладена концепція про давньоруську народність (у М.Н. Петровського – “єдиний народ Київської Русі і феодальних князівств”)¹⁸.

Етногенез слов'янства досліджували в роки війни А.Д. Удальцов, М.С. Державін, В.І. Пічета, В.В. Мавродін¹⁹. Вони обстоювали положення про спільність походження і етнічну єдність східних слов'ян у давньоруську добу. Подібно до М.Н. Петровського, А.Д. Удальцов і В.В. Мавродін виступили фундаторами концепції про давньоруську народність.

Вихід праць А.Д. Удальцова (1943 і 1944 рр.)²⁰, М.С. Державіна (1944 р.)²¹ співпадає із звільненням від німецько-фашистських загарбників України і повторного об'єднання українських земель. Під час військових операцій Червоної армії по звільненню України готується і відзначається також і 290 річниця Переяславської ради (січень 1944 р.). На цей раз подія відзначається вже на державному рівні. Пропозицію про від-

значення цієї події в своєму листі до Й.В. Сталіна зробив М.С. Хрущов, який очолював компартію України²². В проекті постанови ЦК КП(б)У “Про відзначення 290-річчя з дня приєднання України до Росії” ця подія характеризується цілком позитивно²³. Зокрема, вказується, що в 1654 р. “навічно був скріплений непорушний союз двох братніх народів – великого українського народу з великим російським народом”²⁴. Далі в проекті постанови актуалізується “братерський союз” двох народів в минулому, який ще більше загартувався “у вогні Вітчизняної війни”²⁵. Історичну довідку для ЦК КП(б)У в зв’язку з річницею Переяславської ради підготував ІУ, очевидно, М.Н. Петровський (бо це була його наукова проблематика). Хоча М.Н. Петровський “ритуально” посилається на обов’язкову догматичну тезу про “найменше зло”, проте він оцінює приєднання України до Росії скоріше як “благо”²⁶. Важливим моментом в контексті нашої студії є встановлення М.Н. Петровським зв’язку між походженням двох народів та подіями середини XVII ст. Зокрема, він це робить в одному реченні: “український народ в боротьбі за національну незалежність – знайшов допомогу від братнього російського народу, з яким був зв’язаний спільністю історичного процесу, формуванням своєї народності і походженням своєї державності”²⁷. Таким чином, ідея возз’єднання українського народу, яку проводив у своїй монографії ще з довоєнного часу М.Н. Петровський, формулювання концепції про “єдиний народ” Київської Русі як спільного предка українців, росіян і білорусів, поєднувалася в нього з тематикою, яка була для нього головним предметом наукових зацікавлень, тобто – темою “Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. та приєднанням України до Росії”²⁸. Не дивно, що М.Н. Петровський вже в той час іноді починає використовувати термін “возз’єднання” і до подій 1654 р.²⁹

З переможним закінченням війни починає все більше відновлюватися ідея про месіанську роль російського народу (в радянській інтерпретації – як народу, що звершив соціалістичну революцію), його “старшинство” у “братній сім’ї” радянських народів. Кульмінаційним в цьому відношенні був відомий тост Й.В. Сталіна на прийомі у Кремлі 24 травня 1945 р. В тості Й.В. Сталін назвав російський народ “найвидатнішою

нацією з усіх націй, котрі входять до складу Радянського Союзу" та "керівною силою" усіх народів СРСР³⁰. Цим був поданий сигнал вже і до перегляду тези про "найменше зло". Приміром, секретар з ідеології ЦК ВКП(б) Г.Ф. Александров ставив завдання перед суспільними науками, а в першу чергу, - історією показувати минуле народів СРСР в тісному зв'язку з історією росіян³¹. Таким чином, мало бути висвітлено і питання про походження українського народу, яке починає постійно порушуватися комуністичним керівництвом під кінець Великої Вітчизняної війни. Наприклад, це та інші важливі питання піднімаються на нарадах політичного керівництва з творчою інтелігенцією (в тому числі - з істориками) в ЦК КП(б)У, які регулярно стали проводитися з лютого - березня 1945 р.³². У своєму вступному слові, відкриваючи засідання однієї з перших нарад (10 березня 1945 р.), секретар ЦК КП(б)У К.З. Литвин, зокрема, сказав, що завданням наради є обговорення всіх питань історії України, "яким необхідно в нових історичних умовах надати особливе значення"³³, тобто, політичного. Серед питань, поставлених на нараді, перше місце, як видно з виступів учасників, зайняли питання про важливість ширшого і "правильного" висвітлення історичних зв'язків українського і російського народів, ширшу популяризацію положень радянської історичної науки про місце і роль Київської Русі в історії трьох народів та подолання наявних серед українських істориків відступів від цих положень. На іншій нараді (червень 1946 р.) К.З. Литвин виступив з доповіддю "Стан і завдання ідеологічної роботи на Україні"³⁴. Серед головних завдань ідеологічної боротьби доповідач поставив завдання боротьби з залишками концепції М.С. Грушевського і його школи в гуманітарній галузі, насамперед, в історичній науці. К.З. Литвин в черговий раз піддав критиці "націоналістичні" історичні погляди М.С. Грушевського. Секретар ЦК КП(б)У висунув перед істориками завдання, яке вважав "вкрай необхідним і невідкладним" в умовах ідеологічної боротьби в УРСР того часу, завдання "підготовки і видання спеціальних досліджень, монографій та популярних праць, викриваючих націоналістичні погляди Грушевського і його школи"³⁵. В зв'язку з цим, партідеолог ще раз підтвердив необхідність висвітлення істориками таких "важливих принципових питань", як "походження ук-

раїнського народу, приєднання України до Росії та україно-російські відносини в наступні роки". К.З. Литвин відмітив, що всі ці питання ставляться вперше.

Одним з найбільших виступів на одній з перших нарад (31 березня 1945 р.) був виклад К.Г. Гуслистого³⁶. Він зачепив всі актуальні дискусійні питання, про які згадував К.З. Литвин. Більше половини його виступу було присвячено проблемі походження і формування української народності. Виступ К.Г. Гуслистого по названій проблемі, хоча і мав історіографічний характер, все ж свідчив про те, що історик відповідно до п'ятирічного плану ІУ на 1941 – 1945 рр. займався якийсь час (напевно з 1944 р.) цією науково-дослідною темою. К.Г. Гуслистий стосовно питання часу зародження, формування і остаточного утворення української народності (як і російської та білоруської) дотримується своїх попередніх поглядів. А саме – названі народності зароджуються в надрах Київської Русі (XI – XII ст.), процес формування йде в XIII – XIV ст., а остаточно три народності складаються в XIV – XV ст.³⁷ Історик торкається і питання про "єдиний руський народ" часів Київської Русі, але поки що не виказує свого відношення до цієї концепції³⁸.

В жовтні 1945 р. тема "Походження української народності і формування її в націю" була продовжена на наступний п'ятирічний термін як планове завдання для відділу історії феодалізму ІУ. Головним виконавцем теми став К.Г. Гуслистий³⁹. Ця тема була визначена на перше півріччя 1946 р. як окремий науково-дослідний напрямок, що за його розробку і виконання відповідав заввідділом історії феодалізму⁴⁰. Спочатку було заплановано написання К.Г. Гуслистим з означеної проблематики наукової статті в термін не пізніше 1 квітня 1946 р.⁴¹ В ІІ-му кварталі 1946 р. вчений запланував виголосити на Вченій раді Інституту доповідь з аналогічною назвою⁴², а в ІІ-му півріччі виступити з рядом науково-популярних лекцій (у м. Києві) на теми: "Походження українського народу" та "Київська держава"⁴³. В контексті розробки вказаної наукової теми він долучився до вивчення проблеми "давньоруської народності". Майже відразу К.Г. Гуслистий приступив і до популяризації проблематики. Наприклад, у вересні 1946 р. в газеті "Радянська Україна" була опублікована його стаття, де висвітлювалося поход-

ження трьох східнослов'янських народностей. Тут і була дана одна з перших спроб популяризації концепції про давньоруську народність (у К.Г. Гуслистого: "древнеруський народ часів Київської Русі")⁴⁴.

До травня 1946 р. науковець підготував статтю "Про походження українського народу" і виступив з нею на Вченій раді ІУ, яка відбулася 22 травня 1946 р.⁴⁵. В цей же день вийшла постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У "Про проведення виїзної сесії відділу суспільних наук АН УРСР", в якій дозволялося провести названу сесію 27 – 31 травня 1946 р. у м. Львові⁴⁶. В плані ж однієї із секцій значиться доповідь К.Г. Гуслистого – "До питання про походження українського народу"⁴⁷. Доповідь мала бути виголошена саме на основі вказаної вище статті, як про це можна дізнатися з Протоколу засідання Вченої Ради ІУ від 22 травня 1946 р.⁴⁸. Можливо машинопис саме цієї статті-повіді, якому архівні працівники надали назву "Матеріали к вопросу о происхождении украинской народности и нации. Полемика по этому вопросу" і віднайдено нами в особовому фонді К.Г. Гуслистого в ІА НБУ ім. В.І. Вернадського⁴⁹ *.

На засіданні Вченої ради ІУ 17 вересня 1946 р., за пропозицією вченого секретаря ІУ Ф.Є. Лося було ухвалено рішення скликати в Києві наукову сесію разом з представниками АН союзних республік під назвою "Про походження слов'янських

* Інший машинопис з рукописними правками, який знайдено в цьому ж фонді, здавалося і мав би бути чернеткою статті-повіді, написаної в першій половині 1946 р., бо ж так і називається «До питання про походження українського народу» (див.: Там само. – Ф. 32, оп. 1, спр. 26. - 87 арк.). Дані праці архівними працівниками датуються не раніше ніж 1945 р. Але аналіз матеріалів фондів НА ІУ, ІА НБУ ім. В.І. Вернадського та ЦДАВО України, а також бібліографічних посилань К.Г. Гуслистого до цих праць дає можливість більш-менш вірогідно атрибутувати їх та встановити час написання: першу працю, яка являє собою майже готову статтю з незначними правками, слід датувати, приблизно першою половиною 1946 р. і вона, ймовірно і є статтею-повіддю, підготовленою науковцем в той час. Другу, яка являє собою один із чернеткових варіантів, ймовірно, тієї доповіді, яка була виголошена на одній з наукових сесій вже в 1947 р., - приблизно кінцем 1946 р. - I-ою пол. 1947 р.

народів". Організаційну роботу по підготовці проведення сесії було покладено на відділ історії феодалізму⁵⁰. Напевно, К.Г. Гуслистий і співробітники його відділу зуміли викликати зацікавлення в академічних колах союзних республік, бо в 1947 р. знову у Львові⁵¹ (спочатку планувалося в Києві⁵²) відбулася виїзна сесія на цей раз вже відділу філософії і історії АН СРСР. На сесії мали бути заслухані, а потім обговорюватися три доповіді про походження, окрім українського, ще двох інших східнослов'янських народів⁵³. Чернетка доповіді К.Г. Гуслистого "До питання про походження українського народу", яка нами знайдена в його особовому фонді, напевно і є тією доповіддю, що її історик виголосив на львівській сесії 1947 р. Доповідь у звіті знову вказана як стаття обсягом у два аркуши⁵⁴. Фактично це та сама праця, що і написана ще на початку 1946 р., але з деякими змінами, що в основному стосуються врахування нової літератури за цей період. Остання обставина і дає можливість приблизно датувати машинопис початком 1947 р.

Неопубліковані етногенетичні праці К.Г. Гуслистого 1946 - 1947 рр. носять історіографічний характер. По всіх важливих дискусійних питаннях він займає позиції аналогічні поглядам найбільш авторитетних фахівців, насамперед, - радянських (згідно його вислову: "поки не порадишся з московськими істориками, не знаєш, де стати"⁵⁵). Зокрема, він приймає нову концепцію "давньоруської народності" ("древнеруського народу"). В обох своїх етногенетичних розвідках К.Г. Гуслистий розглядає праці, які торкаються проблеми походження східнослов'янських народностей, в тому числі "нерадянських" істориків: українських - М.С. Грушевського, М.М. Кордуби, М.І. Костомарова, С.Т. Томашівського; білоруського - Є.Ф. Карського; російських - О.Є. Преснякова, О.О. Шахматова тощо. Серед праць радянських вчених К.Г. Гуслистий виділяє праці - Б.Д. Грекова, М.С. Державіна, В.В. Мавродіна, В.І. Пічети, А.Д. Удальцова. П.М. Третьякова та ін. Спираючись, таким чином, на попередній історіографічний доробок К.Г. Гуслистий виокремлює свій погляд на наступні (серед інших) проблеми етногенезу українців: початок виникнення української народності, час її остаточного сформування та на проблему існування давньоруської народності.

К.Г. Гуслистий в чернетковому варіанті статті 1946 р. паралельно застосовує терміни - "народ" та "народність" стосовно етноспільноти східних слов'ян в давньоруську добу, а в чернетці доповіді 1947 р. вчений схиляється до використання терміну "народ". У теоретичній частині обох своїх етнологічно-історіографічних розвідок, К.Г. Гуслистий, окрім праць Й.В. Сталіна та А.Д. Удальцова, опирається також на праці мовознавця М.Я. Марра. Саме глотогенетична теорія останнього довгий час домінувала в радянській етнологічній науці, по суті, підміняючи собою, теорію етногенезу. На М.Я. Марра орієнтувалися також і М.С. Державін, А.Д. Удальцов, В.В. Мавродін та ін. Теорія М.Я. Марра домінувала до виходу в 1950 р. книги Й.В. Сталіна "Марксизм та питання мовознавства". Далі К.Г. Гуслистий стверджує, що: "На протязі VII - IX ст. південні і північно-східнослов'янські племена продовжували консолідуватись в східнослов'янську **етнічну спільність**, яка в іноземних джерелах IX - X ст. і виступає під ім'ям Росів, Русів, **руського народу**"⁵⁶. Аналізуючи літописні відомості про племінний склад східних слов'ян VIII - X ст., К.Г. Гуслистий підходить до висновку, що: "Кожне з цих племен мало свої особливості в мові і побуті, але в цілому всі вони становили **етнографічну спільність**"⁵⁷. Дійсно, якщо за Й.В. Сталіним, "плем'я - це категорія етнографічна", то логічно назвати конгломерат близькоспоріднених племен - "етнографічною спільністю". Втім, К.Г. Гуслистий приєднується до частини дослідників, які стверджували виникнення, ще в ту добу, трьох племінних груп або трьох культурно-історичних центрів східного слов'янства, що згодом стали передумовою формування трьох східнослов'янських народностей. Але перед цим, на думку К.Г. Гуслистого, вони "пережили період спільного політичного життя, що [ще більше] сприяло їх зближенню [і консолідації в єдиний **руський** (скоріше) - **народ, або? - народність**]"⁵⁸.

Детально розглядаючи "Питання про єдиний **руський народ в Київській Русі**" (так він називає окремий підрозділ доповіді)⁵⁹, синтезуючи думки й аргументи (як - "pro", так - і "contra") попередніх дослідників, вчений схиляється до визнання існування "єдиного **руського народу**" в Київській Русі. Дотримуючись поглядів О.Є. Преснякова, Б.Д. Грекова та

В.В. Мавродіна, - К.Г. Гуслистий теж вважає, що саме об'єднання східнослов'янських племен в єдиній державі - Київській Русі - сприяло їх злиттю в "єдиний руський або давноруський багатоплемінний народ"⁶⁰. Водночас він поділяє думку М.С. Державіна та А.Д. Удальцова про те, що цей процес злиття почався ще до утворення Київської держави. Тобто, невисловлений нюанс теоретичних міркувань К.Г. Гуслистого наближає нас до думки, що саме держава прискорила даний процес консолідації племен в єдиний народ⁶¹. Її роль, за К.Г. Гуслистим, полягала в об'єднанні східнослов'янських племен "спільністю політичного життя та інтересів, права, культури (писемність, мистецтво), релігії (християнство), спільністю боротьби проти зовнішніх ворогів"⁶².

Окремо від державного фактора єдності розглядає К.Г. Гуслистий таку важливу ознаку етнічної спільності, як мова. До мовних питань він звертається в різних місцях підрозділу і, взагалі, доповіді. Вслід за іншими дослідниками (зокрема, - мовознавцем В.В. Виноградовим), він визнає наявність в Київській Русі трьох спільних мов: східнослов'янської або руської розмовної (з місцевими діалектами); церковнослов'янської літературної та тієї, що виникла на основі поєднання останньої з елементами "живої" розмовної мови - "давнеруської літературної мови"⁶³. Втім, як зазначає К.Г. Гуслистий, остання тільки складалася.

Розглядаючи іншу ознаку спільності - православну віру - вчений наводить цікаву цитату з відомої праці М.І. Костомарова - "Думки про федеративний початок давньої Русі" (1872 р.): "Православна віра - каже М.І. Костомаров - створювала й стверджувала вищу єдину народність замість окремих"⁶⁴. К.Г. Гуслистий теж визнає "велику роль" релігійної єдності. Приєднується він і до думки тих дослідників (Б.Д. Греков, В.В. Мавродін та ін.), які стверджували наявність у населення "Руської землі" - національної самосвідомості⁶⁵.

Вокористовуючи доробок львівського історика М.М. Кордуби, К.Г. Гуслистий схвалює останнього за "правильну оцінку Київського періоду" в історії українців, білорусів і росіян та, зокрема, - за визнання ним "загальноруської єдності" в той період; К.Г. Гуслистий все ж зауважує: "Проте Кордуба розуміє цю єдність лише як єдність культурну, як єдину "культурну

сферу” і заперечує створення етнічної єдності, злиття східнослов'янських племен в єдину народність і оформлення свідомості етнічної солідарності, єдності Русі. З цією думкою Кордуби **не можна погодитись.**”⁶⁶. Як бачимо з контексту, К.Г. Гуслистий визнає етнічну єдність й етнічну самосвідомість (“свідомість етнічної солідарності”) “давноруського народу» (= “народності”). Однак, як і інші помірковані дослідники, К.Г. Гуслистий не перебільшував ступеня єдності та стійкості цього “багатоплемінного” народу. “Звичайно, не слід перебільшувати - продовжує К.Г. Гуслистий - ступінь злиття східнослов'янських племен в єдину народність. Це злиття не ліквідувало племен як етнографічних категорій. Взагалі руська народність була недостатньо консолідована”⁶⁷. Процес її “остаточного складання в період Київської Русі, - пише в іншому місці К.Г. Гуслистий, - не завершився і не міг завершитися”⁶⁸. Причини цього вчений вбачає, згідно з Б.Д. Грековим, - у “примітивності” державного об'єднання, яке розпалося на окремі феодальні князівства. Поступово “нові суспільно-політичні і культурні умови, - продовжує К.Г. Гуслистий, - обумовили формування великоруської, української і білоруської народностей”⁶⁹.

Отже, в другий період (1945 – 1947 рр.) зайнятості етногенетичною проблематикою К.Г. Гуслистий долучився до розробки нової теорії про гіпотетичного спільного предка східнослов'янських народів – давноруську народність. Проте, подальша робота над проблемою українського етногенезу, а в її контексті над проблемою “давноруської народності” була призупинена внаслідок “погрому” ІУ після виходу постанови від 29 серпня 1947 р. “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР”⁷⁰, яку інспірував тодішній перший секретар ЦК КП(б)У Л.М. Каганович. Найбільшу кількість “націоналістичних помилок” знайшли в попередніх опублікованих працях першої половини 40-х рр. директора ІУ М.Н. Петровського і головного виконавця теми “Походження української народності” К.Г. Гуслистого. Тому, зокрема, останній втратив у партійного керівництва довіру і не міг більше займатися дослідженням такої політично важливої теми, але справа була не тільки в “помилках” К.Г. Гуслистого. З огляду на невирішеність ряду принципів питань в історичній науці

СРСР, що засвідчили виступи істориків на нарадах в ЦК КП(б)У, дослідження питань українського етногенезу було тимчасово призупинено. Про це, зокрема, свідчить той факт, що в плані-проспекті нового варіанту “Короткого курсу історії України” параграф “Утворення української народності” був знятий⁷¹.

Після 1947 р. також “замовчав” один з головних фундаторів концепції “давньоруської народності” - В.В. Мавродін, на якого орієнтувався К.Г. Гуслистий. Лише з виходом сталінських праць з проблем мовознавства стало можливим підвести “теоретичну” базу щодо можливості існування давньоруської народності, яка (на думку В.В. Мавродіна) в часи Київської Русі знаходилася в процесі формування, але так ніколи остаточно і не сформувалася. В рамках своєї статті “Основные этапы ...”⁷² В.В. Мавродін знову зробив спробу викласти свою точку зору на проблему “давньоруської народності”. На цей раз спроба була більш успішною. Сталінська думка про нестійкість мови (а, отже, самої етноспільноти) певної народності, яка ще не стала нацією⁷³, інші положення “вождя народів” з циклу “мовознавчих” праць – допускали існування етноспільнот у докапіталістичні періоди розвитку, які були менш стійкими ніж нації, а тому, при певних обставинах, могли розпастися. Тим більше це стосувалося тих етноспільнот, які ще не встигли достатньо сформуватися. Власне, теоретичне підґрунтя в етногенетичному аспекті цьому було зроблено ще під час війни 1941 – 1945 рр. А.Д. Удальцовим⁷⁴.

Важливу роль у питанні про можливість застосування етнокатегорії “народність” щодо етнічного утворення східних слов’ян часів Київської Русі мали результати дискусії про періодизацію історії СРСР, започатковану в 1950 р. К.В. Базилевичем і Н.М. Дружиніним на сторінках фахового часопису “Вопросы истории”. Дискусія була продовжена на науковій сесії, що відбулася в Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б) і, теж проходила під знаком праць Й.В. Сталіна⁷⁵. Підсумки дискусії були підбиті на початку 1951 р.⁷⁶ В її рамках було “остаточно” вирішено вважати за початок феодального періоду – IX ст., коли утворилася Київська держава. Ця держава періоду IX – XI ст. характеризувалася як ранньофеодальна⁷⁷. Згідно ж марксистського положенню, будь-яка держава виникає при

переході від родового ладу до класового. А ще у передвоєнний час радянські історики стали на точку зору, що відкидала існування рабовласницького ладу у східних слов'ян. Відтоді залишилося до кінця не вирішеним питання про початок феодалізації Київської Русі. В свою чергу, згідно поглядів "класиків" марксизму (які узагальнив у названій праці 1944 р. А.Д. Удальцов) народність, як етноспільнота виникає при переході від родового до класового суспільства, зокрема, феодального. Таким чином, - створення держави у східних слов'ян, еволюція їх суспільного ладу та виникнення етноспільноти вищого типу (тобто, - народності) – питання, які мають безпосередній зв'язок між собою. Отже, якщо феодалізація відбувалася з початком утворення Київської держави, то у східних слов'ян з того часу формувалася саме народність, а тоді мав рацію В.В. Мавродін.

В тому ж, 1950 р., інший фундатор концепції про давньоруську народність, А.Д. Удальцов, прийняв і мавродінську термінологію⁷⁸. Після відомої дискусії 1951 р. в Інституті історії АН СРСР⁷⁹, інші провідні радянські медієвісти поступово визнали концепцію, яка стала асоціюватися, в наслідок суголосності нових праць (поч. 50-х рр) В.В. Мавродіна останім працям Й.В. Сталіна, з іменем лише одного з фундаторів теорії, тобто – В.В. Мавродіна⁸⁰. Дослідження проблеми "давньоруської народності" деякими з них відразу було поставлено у контекст циклу сталінських праць по мовознавству. Наприклад, у Б.О. Рібакова вже у 1951 р. вийшла розвідка, в якій проблема утворення давньоруської народності була висвітлена в цьому контексті⁸¹. Інша праця Б.О. Рібакова, яка вийшла в 1952 р., так і називалася - "Проблема образования древнерусской народности в свете трудов Й.В. Сталина". Російський вчений і надалі продовжував висвітлювати цю проблему в даному руслі⁸². Серед українських вчених, окрім К.Г. Гуслистого (про доробок якого скажемо нижче), подібним чином висвітлював її і В.Й. Довженок⁸³.

В звіті ІУ за 1950 р. вказано, що вихід у світ циклу праць вождя "Марксизм і питання мовознавства" надав "можливість авторському колективу двохтомної "Історії УРСР" (початкова назва – "Історія України. Короткий курс") освітити ряд питань, які до цього часу ще залишалися не виясненими ...", зокрема,

- це питання "... про походження української народності й формування її в націю, питання про історичну спільність слов'янських народів і, особливо, східнослов'янських"⁸⁴. "Остаточне" вирішення даних питань мало надзвичайно важливе політичне значення у зв'язку з підготовкою до 300-річного ювілею "возз'єднання" України з Росією. Взагалі, затягування з друком готового ще в 1948 р. макету I-го тому "Історії УРСР", багаторазове його обговорення, рецензування й доопрацювання, було викликано також необхідністю розробити і уточнити основні засадничі положення, які мали послужити в якості нового обґрунтування концепції "споконвічної дружби", "єдності походження", "історичної спільності" тощо українців і росіян.

Під "авторським колективом", який спромігся, врешті, "освітити" питання "про походження української народності і формування її в націю" та (частково) "про історичну спільність східнослов'янських народів" – тут слід розуміти, переважно, К.Г. Гуслистого, бо він був автором відповідних розділів. Він в цей період виявився «на коні», бо, як зазначалося вище, від початку підтримував концепцію "давньоруської народності" в контексті розробки питання про походження українського народу, популяризував її ще в 1946-47 рр. Після 1947 р., К.Г. Гуслистий продовжує популяризувати в періодиці, публічних лекціях тощо – радянську концепцію про місце Київської Русі в історії східних слов'ян та тісно з нею пов'язані питання про початки українського народу й існування давньоруського народу. Зокрема, лекції по названим темам він читав в 1948 р. та в наступні роки, а брошурами вони були видані в 1949 та 1950 рр.⁸⁵ Друга брошура - "Київська Русь - колыска трьох братніх народів - російського, українського, білоруського" – вийшла літом 1950 р. і вже мала посилання на працю Й.В. Сталіна "Відносно марксизму у мовознавстві" (перша в циклі), яка незадовго перед цим була видана в Києві українською мовою. В цьому ж році вийшли й інші праці Й.В. Сталіна з зазначеної проблематики, а також - статті В.В. Мавродіна та А.Д. Удальцова. До речі, виклад концепції "давньоруської народності" у даних лекціях (курсі та стенограмі), К.Г. Гуслистий дає за статтею В.В. Мавродіна "О складывании великорусской народности и русской нации", яка вийшла в 1947 р. В

цій статті В.В. Мавродін використовує етнотермін – “руський народ”, замість “давньоруська народність” (тобто, по російськи – “древнерусская народность”), як це було уже в його працях 1945-46 рр. К.Г. Гуслистий ж користується і старим терміном В.В. Мавродіна – “древньоруська народність”, і власним терміном 1946-47 рр. – “древне(-ьо)руський народ”⁸⁶. Втім, він ще не знає, на яку точку зору стати в площині термінологічних питань, що стосуються етноспільноти східних слов’ян давньоруської доби⁸⁷. Так, наприклад, при обговоренні на відділі розділів до I-го тому “Історії УРСР”, К.Г. Гуслистому пропонують замінити термінологічне словосполучення “єдиний староруський народ” на “єдиний руський народ”, як це вживалося в працях Б.Д. Грекова та М.С. Державіна, й К.Г. Гуслистий, власне, не дуже настоює на своєму формулюванні. До того ж, у його працях (опублікованих і неопублікованих), починаючи з 1946 р., вживався (як вже вказувалося) прикметник “древньоруський”, а не “староруський”. Загальне прийняття радянськими істориками термінологічного словосполучення “давньоруська народність” (саме - “народність”, а не “народ”) відбувається в 1951-52 рр.⁸⁸ Зокрема, воно фігурує, як загальноживане, у річному звіті ІУ за 1952 р.⁸⁹ Втім, вже у Протоколі засідання відділу історії феодалізму від 17 березня 1952 р., воно є вживаним без альтернатив⁹⁰. У цьому ж році при доопрацюванні I-го тому “Історії УРСР” К.Г. Гуслистий серед інших питань доробляє і питання “Утворення давньоруської народності”⁹¹.

Виклад проблеми про давньоруську народність принципових змін, порівняно, з неопублікованими працями К.Г. Гуслистого 1946-47 рр. та брошурами 1949-50 р.р., не зазнав. Точка зору К.Г. Гуслистого на проблему давньоруської народності, викладена в академічному виданні, фактично репрезентувала собою офіційну позицію в цьому питанні Інституту історії України (з 1953 р. - Інституту історії). Це була остання вагома публікація К.Г. Гуслистого з цієї тематики. Надалі він передав “естафету”, з одного боку - Інституту археології (зокрема - В.Й. Довженку), а з іншого, в самому Інституті історії - А.О. Введенському. Останній виконував тему “Древньоруська народність - предок російського, українського і білоруського народів”, як планову на 1954 р.⁹² Однак доповідь з подібною

назвою, на одну із наукових сесій, запланованих на 1954 р. і присвячених 300-річчю “возз’єднання”, мав готувати саме К.Г. Гуслистий⁹³.

Наразі, концепція “давньоруської народності” виявилася актуальною у зв’язку з наближенням політично важливого історичного ювілею – 300-річчя приєднання України до Росії. Якщо в давньоруську добу існував єдиний предок сучасних східнослов’янських народів – давньоруська народність (нехай, і в стадії формування), то – приєднання у 1654 р. України до Росії закономірна і справедлива історична подія: колись єдиний народ знову возз’єднався⁹⁴. Так “легалізовується” термін – “возз’єднання”⁹⁵. Тобто, концепція про давньоруську народність була використана політичним керівництвом СРСР для обґрунтування положення про “возз’єднання”, а не “приєднання” України до Росії. Цікаво, що шовіністична істерія на початку 50-х рр. набрала таких обертів, що, навіть, на науковій сесії АН СРСР (відбулася 25 травня 1952 р. у м. Симферополі) серйозно обговорювали питання про доцільність використовувати термін “возз’єднання” Криму (!) з Росією⁹⁶.

Відродженню концепції “возз’єднання” сприяв також процес відмови радянських істориків від беззастережного застосування формули “найменшого зла”. Ще в 1947 р. в контексті нової радянської інтерпретації месіанської ролі російського народу в головному партійному журналі “Большевик” в одній із статей прослідковується намагання переглянути дану формулу. Тут наголошувалося, що оскільки союз з Росією привів в майбутньому до створення СРСР, то входження народів до Росії “не може бути не прогресивним явищем”⁹⁷. Фактична відмова від цієї формули розпочався після виходу циклу творів Й.В. Сталіна з питань мовознавства. Теорія про “найменше зло” почала замінятися більш диференційним підходом відповідно до конкретних випадків щодо оцінки завоювання або приєднання до Росії (та його наслідків) іноетнічних земель і держав⁹⁸. У випадку українських і білоруських земель мова вже йшла не про приєднання, а про возз’єднання з Росією.

Як відомо, концепція “давньоруської народності”, яка органічно була поєднана з концепцією про Київську Русь як спільну колиску східнослов’янських народів, зайняла одне з чільних місць у січневих Тезах 1954 р. ЦК КПРС. Необхідно

підкреслити, що формулювання тез спиралися на узагальнений колективний доробок радянських істориків-медієвістів, у тому числі і українських.

Починаючи з 1951 р., ІУ підключається до підготовки наукового обґрунтування радянської версії приєднання України до Росії у зв'язку з наближенням у 1954 р. круглої дати. Однією з головних науково-дослідних проблем, що розроблялася ІУ на початку 50-х рр. стала проблема "Споконвічна дружба російського та українського народів". Спочатку вона називалася - "Історичні зв'язки російського і українського народів. Приєднання України до Росії та його історичне значення"⁹⁹. Між іншим, ще до впровадження цієї проблеми у науковий план ІУ співробітники інституту в другій половині 40-х рр. виступали в періодиці зі статтями на тему "споконвічної" україно-російської дружби. Так, наприклад, К.Г. Гуслистий в 1950 р. опублікував статтю: "Історична дружба російського і українського народів"¹⁰⁰.

У звіті ІУ за 1951 р. особливо підкреслюється "великий вплив геніальних творів Сталіна "Марксизм та питання мовознавства" на наукову діяльність Інституту, який в зв'язку з цим "значно перебудував" свою роботу"¹⁰¹. Провідною в цьому відношенні стала розробка теми - "Проблема походження української народності в світлі творів тов. Сталіна "Марксизм і питання мовознавства"", яка, в свою чергу, була складовою частиною більш ширшої науково-дослідної проблеми - "Споконвічна дружба російського та українського народів і їх зв'язки з іншими народами"¹⁰². Виконавцем теми, як можна вже здогадатися, був К.Г. Гуслистий. Так як вказана тема фактично розроблялася ним саме в такому аспекті з 1949 р., то вона вже 1951 р. втілилася в публікацію - брошуру під аналогічною назвою¹⁰³. В квітні 1951 р. на розширеному засіданні Вченої ради ІУ (було присутньо - біля 200 людей) відбулася наукова дискусія "Походження української народності в світлі творів Сталіна ...". Головним доповідачем з проблеми був К.Г. Гуслистий. Не дивлячись на таку назву теми, в доповіді (як і в брошурі) К.Г. Гуслистий прослідковує **основні етапи формування української народності** (порівняємо з назвою статті В.В. Мавродіна!¹⁰⁴), а також, - з'ясовує спільність історичного розвитку трьох східнослов'янських народів тощо¹⁰⁵.

Як бачимо, суто етногенетична тема з питань українського етногенезу, була поєднана, а точніше, - входила як підрозділ до "загальноювілейного" напрямку з дослідження "споконвічної дружби" двох народів. Тобто, саме виникнення і формування українського народу, розглядалося ідеологічними "натхненниками" українських істориків, як невід'ємний від російського історичний процес. Одним із специфічних моментів радянської варіації на "нову-стару" тему, було засадниче використання праць "великого друга" українського народу. В рамках тієї ж науково-дослідної проблеми в наступному - 1952 р., К.Г. Гуслистий виконував свою, вже традиційну (з другої пол. 30-х рр.) тему, - "Київська Русь - колиска трьох братніх народів ..." ¹⁰⁶. Так називалася, зокрема, брошура К.Г. Гуслистого, що вийшла друком в 1950 р. З такою ж назвою науковцем була запланована на 1952 р. і стаття до наукового збірника ІУ - "Проти буржуазно-націоналістичних концепцій історії України" ¹⁰⁷. Згодом ця стаття була переадресована до збірника "Споконвічна дружба російського і українського народів" ¹⁰⁸, а до збірника "Проти буржуазно-націоналістичних концепцій ..." мала піти стаття вченого в співавторстві з С.В. Юшковим - "Викриття радянською історичною наукою буржуазно-націоналістичних спотворень історії Київської Русі" ¹⁰⁹. Однак, у зв'язку з необхідністю скоріше завершити роботу над I-м томом "Історії УРСР", К.Г. Гуслистий (та інші автори цього тому) був звільнений у 1952 р. від виконання інших завдань ¹¹⁰. Втім, дана тема достатньо і в потрібному освітленні, представлена К.Г. Гуслистим в зазначеному томові. Якраз в I-му томові "Історії УРСР" вчений виразно поєднав концепцію "давньоруської народності" з концепцією "спільної колиски": "Київська Русь з її культурою була загальноруським утворенням ..., спільною колискою російського, українського і білоруського народів, які склалися пізніше ..., в цей період східне слов'янство було єдиною руською (древньоруською) народністю" ¹¹¹.

К.Г. Гуслистого включили (план на 1952 р.) також, до авторського колективу "ювілейної" монографії - "Визвольна війна 1648 - 1654 рр. та приєднання України до Росії" ¹¹². Ця монографія, яку розпочинав розділ К.Г. Гуслистого, вийшла у 1954 р. українською та російською мовами ¹¹³.

І ось, нарешті, десь на рубежі 1952 - 1953 рр. відбувається

зміна терміну “приєднання” на “возз’єднання”. Така зміна зафіксована вже в плані Інституту історії на 1953 р.¹¹⁴. Цьому посприяло, як вже зазначалося, закріплення в історичній науці й популяризація концепції “давньоруської народності” та перегляд формули “найменшого зла”.

Окрім написання оригінальних наукових праць, К.Г. Гуслистий виконував й інші завдання. Так, на нього ще 1951 р. у зв’язку зі смертю М.Н. Петровського було покладено (тимчасово) керівництво роботою наукового колективу з підготовки матеріалів і документів для 4-х томної збірки “Приєднання України до Росії (до 300-річчя приєднання України до Росії)”¹¹⁵. В зв’язку з цим, вчений повинен був взяти участь у виробленні проспекту і правил публікації даної збірки, очолити керівництво роботою по упорядкуванню I-го тому збірки, скласти бібліографію тощо. З вищенаведеної причини (термінове доопрацювання “Історії УРСР”) в 1952 р. з нього зняли керівництво роботою по упорядкуванню I-го тому збірки.

Окрім доопрацювання I-го тому “Історії УРСР”, участі в підготовці колективної монографії “Визвольна війна ...”, в цьому ж 1953 р., в рамках науково-історичного обґрунтування ювілею “возз’єднання”, К.Г. Гуслистий готує до друку ще ряд статей з означеної тематики, які побачили світ в 1954-55 рр.¹¹⁶.

І, нарешті, вчений бере безпосередню участь у підготовці січневих 1954 р. Тез ЦК КПРС. Звичайно, Тези готували професійні історики, а не партійні функціонери. Серед українських істориків довіра була виявлена найбільш підготовленому в цьому відношенні - К.Г. Гуслистому. В особовому фонді К.Г. Гуслистого в ІА НБУ ім. В.І. Вернадського зберігаються кілька варіантів проекту Тез, редагованих вченим¹¹⁷. Сам науковець у своєму звіті за 1953 р. вказує: “Брав участь в складанні тезисів до 300-річчя воз’єднання України з Росією (працював два тижні в Комісії Відділу науки і культури ЦК КПРС в Москві)”¹¹⁸.

Заслуги К.Г. Гуслистого у підготовці науково-історичного підґрунття знакових для радянської ідеології російсько-українських взаємин Тез були відповідно поціновані партійним керівництвом: у 1954 р. вчений нагороджений високою державною нагородою – Орденом Трудового Червоного прапора.

Таким чином, К.Г. Гуслистий першим в історичній науці

СРСР сформулював нові положення про Київську Русь як “спільний початковий період” і “спільну культурну спадщину” трьох східнослов’янських народів. Потім (з 1945 – 1946 рр.) він приєднався до розробки і популяризації концепції про давньоруську народність в контексті дослідження проблеми походження української народності. Все це виявилось однією з наукових передумов для обґрунтування концепції “возз’єднання” України з Росією; в розробці партійних тез до 300-річного ювілею події і прийняв безпосередню участь К.Г. Гусликий.

- ¹ Див., напр., доповідь на республіканській нараді з пропаганди при ЦК КП(б)У, що відбулася 24-26 червня 1946 р., секретаря ЦК КП(б)У К.З. Литвина: Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 70, спр. 436. – Арк. 22-38.
- ² Див., напр.: Юсова Наталя. Погляди істориків УРСР 30-х – початку 40-х рр. на етнічні процеси в історії східних слов’ян доби Київської Русі // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. пр. вип.6. – К., 2002. – С.101-111; Її ж. Концепція етногенезу східних слов’ян в українській історіографії 30-40-х рр. ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. – Вип.20-21. – К., 2002. – С.216-233.
- ³ Нариси з історії України. Вип.І. / Під заг. ред. С.М. Белоусова - К., 1937. - С.81.
- ⁴ Нариси з історії України. Вип.І. / Під заг. ред. С.М. Белоусова - К., 1939. - С.81.
- ⁵ Нариси з історії ... - 1937; 1939. - С.160, 184.
- ⁶ Див., напр.: Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. – К., 2002. – С.34-50.
- ⁷ Див.: Греков Б.Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. – 1939. – №10-11. – С.248-256.
- ⁸ Белоусов С.М. Крах польської держави і з’єднання великого українського народу в єдиній Українській державі – УРСР // Західна Україна. Збірник під ред. С.М. Белоусова і О.П. Оглобліна. – К., 1940. – С.97-109.
- ⁹ Див., напр.: Марченко М. Присоединение Украины к России 1654 г. // Большевистское знамя. – Одесса, 1939. – 18 января. – С.2; Петровський М. Переяславська Рада 1654 року: До 285-річчя з часу

- приєднання України до Росії // Пролетарська правда. – 1939. – 18 січня. – С.2: Його ж: Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії: До 285 річниці // Чорноморська Комуна. – Одеса, 1939. – 18 січня. – С.3 тощо.
- 10 Петровський М.Н. Західна Україна у визвольній війні українського народу проти шляхетської Польщі (1648 – 1654 рр.) // Західна Україна. – С.64.
- 11 Див.: Историк-марксист. – 1938. – №8. – С.16-28.
- 12 Див., напр.: Стенограма виступу директора Інституту історії України АН УРСР М.Н. Петровського на нараді з питань історії України в ЦК КП(б)У. 10 березня 1945 р. // У лещатах тоталітаризму: Інститут історії України НАН України (1936 – 1956 рр.): Зб. документів і матеріалів: У 2-х частинах / Упоряд.: Р.Я. Пиріг (керівник), Т.Т. Гриценко, В.М. Мазур, О.С. Рубльов. – К., 1996. – Ч.ІІ. – С.11.
- 13 Сапегін А.А. Тематичний план АН УРСР // Вісті АН УРСР. – 1941. – №1. – С.44-45.
- 14 Академія наук УРСР у 1941 р. / Склали: С.Є. Боржковський, Т.О. Времєва та ін. – К., 1941. – С.110.
- 15 Див.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.52. – Стаття проф. М.Н. Петровського “Воссоединение украинского народа в Украинском советском государстве”. 1949 р. (на 106 арк.). – Арк.1.
- 16 Аналіз її див., напр.: Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. – К., 2002. – С.50-52.
- 17 Петровський М.Н. Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. – Ч.1: Доповіді відділу суспільних наук. – Уфа, 1942. – С.5-22. Пор.: ІА НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф.230, оп.1, спр.61. – Арк.83-128.
- 18 Петровський М.Н. Київська Русь ... – С.5-22.
- 19 Про це див.: Юсова Н. Зародження теорії. – С.34-78.
- 20 Удальцов А.Д. Начальный период восточнославянского этногенеза // Исторический журнал. – 1943. – № 11-12. – С.67-72; Его же. Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. – 1944. – Вып. I. – № 6. – С.252-265.
- 21 Державин Н.С. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944.
- 22 Див.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.91. – Письмо тов. Хрущева Н.С. тов. Сталину об ознаменовании 290-летия со дня присоединения Украины к России. Материалы к докладу 26-й годовщины Великой Октябрьской революции. 30 окт. 1943 г. – 18 янв.1944 г. – 47 арк.

- 23 Там само. – Проект об ознаменованні 290-летия со дня присоединения Украины к России. Постановление ЦК КП(б)У. – Арк. 45-47.
- 24 Там само. – Арк.45.
- 25 Там само. – Арк.46.
- 26 Див.: Там само. – Спр.150. – Переяславська Рада 18 січня 1654 р. (Довідка). – Арк.154-156. Там само. – Арк. 154.
- 27 Там само. – Арк. 154.
- 28 Докторська монографія М.Н. Петровського була присвячена саме цій темі: Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 – 1654 рр.) / Нариси з історії України, вип.IV. – 1939.
- 29 Див., напр.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.385. – Стенограма совещання по вопросам истории Украины от 10 марта 1945 г. – Арк.18-19.
- 30 Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – М., 1948. – С.196. Див., також оцінку цієї події у: Коваль М.В., Рубльов О.С. Передмова // У лещатах тоталітаризму: Інститут історії України НАН України (1936 – 1956 рр.): Зб. документів і матеріалів: У 2-х частинах / Упоряд.: Р.Я. Пиріг (керівник), Т.Т. Гриценко, В.М. Мазур, О.С. Рубльов. – К., 1996. – Ч.І. – С.18-19.
- 31 Александров Г. О некоторых задачах общественных наук в современных условиях // Большевик. – 1945. - №14. – С.17.
- 32 Див., напр.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.385. – Стенограма совещання по вопросам истории Украины от 10 марта 1945 г. – Арк.17-21; Стенограма совещання при отделе Агитации и пропаганды ЦК КП(б)У от 17 марта 1945 г. – Арк.49, 74; Стенограма совещання историков при ЦК КП(б)У от 22 марта 1945 г. – Арк.89; Стенограма совещання историков при ЦК КП(б)У от 31 марта 1945 г. – Арк.148-174, 181-183; Там само. – Спр.436. – Стенограма республиканского совещания по пропаганде при ЦК КП(б)У 24 – 26 июня 1946 г. – Арк.22-24, 29-30, 105 тощо.
- 33 ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.385. – Арк.1.
- 34 ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.436. – Стенограма республиканского совещания по пропаганде при ЦК КП(б)У 24 – 26 июня 1946 г. – Арк.7-102.
- 35 Там само. – Арк.28-38.
- 36 Див.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.385. – Арк.148-174, 183.
- 37 Там само. – Арк.169, 183.
- 38 Там само. – Арк.166-167.
- 39 Див.: ІА НБУ ім В.І. Вернадського. (Інститут Архівознавства Національної бібліотеки України) - Ф. 32, оп. 1, спр. 26, спр. 12 та ін.; НА ІУ (Науковий Архів Інституту історії України НАН Ук-

- раїни). - Оп.1, спр.87, 89, 124 та ін.
- 40 Там само. - Спр.77. - Арк.24.
- 41 Там само. - Спр.89. - Арк.4
- 42 Там само. - Спр.87. - Арк.7.
- 43 Там само. - Арк.5.
- 44 К. Гуслистий. Походження східнослов'янських народів і Київська Русь // Радянська Україна. - 1946. - 14 вересня. - С.2.
- 45 Там само. - Спр.79. - Протокол № 4. - Арк.5.
- 46 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.2, оп.7, спр.3352. - Постановление № 937. - Арк.163.
- 47 Там само. - Додаток № 1. - Арк.164.
- 48 НА ІУ. - Оп.1, спр.79. - Арк.5.
- 49 Див.: ІА ЦНБУ ім. В.І. Вернадського. - Ф.32, оп.1, спр.112. - Матеріали к вопросу о происхождении украинской народности и нации. Полемика по этому вопросу. - 57 арк.
- 50 НА ІУ. - Оп.1, спр.79. - Арк.8-11.
- 51 Там само. - Спр.126. - Арк.3.
- 52 Див. виступ К.Г. Гуслистого на нараді в ЦК КП(б)У 30 квітня 1947 р.: 3 стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці // У лещатах тоталітаризму. - Ч. II. - С.58.
- 53 Там само. - С.58.
- 54 НА ІУ. - Оп.1, спр.126 - Арк.2.
- 55 3 стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці // У лещатах тоталітаризму ... - С.57.
- 56 К.Г. Гуслистий. До питання ... - Арк.11.
- 57 Там само. - Арк.13.
- 58 Там само. - Арк.14. У К.Г. Гуслистого в квадратних дужках написано олівцем.
- 59 Див.: Там само. - Арк.10-20.
- 60 Там само. - Арк.15.
- 61 Пор.: Там само. - Арк.14 та арк.15.
- 62 Там само. - Арк.14.
- 63 Там само. - Арк.17-18.
- 64 Там само. - Арк.18-19. Далі М.І. Костомаров аргументує цю тезу, - див.: Н. Костомаров. Мысли о федеративном начале древней Руси. Исторические монографии и исследования. - Т.1. - Спб., 1872. - С.41-42.
- 65 К.Г. Гуслистий. До питання ... - Арк.19.
- 66 Там само. - Арк.21.
- 67 Там само. - Арк.21-22.
- 68 Там само. - Арк.16.

- 69 Там само. - Арк.16.
- 70 Див.: Постанова ЦК КП(б)У "Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР". 29 серпня 1947 р. // У лещатах тоталітаризму ... - Ч.ІІ. - С.80-89.
- 71 НА ІУ. - Оп.1, спр.133. - Арк.9.
- 72 Мавродин В.В. Основные этапы этнического развития русского народа ... -
- 73 Й.В. Сталін: "Бувають ... процеси, коли єдина мова народності, яка не стала ще нацією через відсутність необхідних економічних умов розвитку, зазнає краху внаслідок державного розпаду цієї народності, а місцеві діалекти, які не встигли перемолотися в єдиній мові, - оживають і дають початок утворенню окремих самостійних мов". Див.: Марксизм і питання мовознавства. - К.,1952. - С.41.
- 74 Див.: Удальцов А.Д. Теоретические основы этногенетических исследований ... - С.254-258.
- 75 Див.: Об итогах дискуссии о периодизации истории СССР // Вопросы истории (далі - ВИ). - 1951. - №3. - С.53.
- 76 Див.: Там само. - С.53-60.
- 77 Там само. - С.56.
- 78 Див.: Удальцов А.Д. Происхождение славян в свете новейших исследований // Стенограмма публ. лекции. - М., 1950. - С.18.
- 79 Див., про цю дискусію: Юсова Н. Генеза концепту ... - С.76-77.
- 80 Фактично, зі статті В.В. Мавродіна "Основные этапы ..." починає свій огляд історіографії проблеми А.І. Козаченко. Див. його статтю: Древнерусская народность - общая этническая база русского, украинского и белорусского народов // Советская этнография. - 1954. - №2. - С.4.
- 81 Рыбаков Б.А. К вопросу об образовании древнерусской народности // Тезисы докладов ... ИИМК АН СССР, подготовленных к совещанию по методологии этногенетических исследований. - М., 1951. - С.20-21.
- 82 Рыбаков Б.А. Древние русы (К вопросу об образовании ядра древнерусской народности в свете трудов И.В. Сталина) // СА. - 1953. - №XVIII.
- 83 Див., напр.: Довженок В.Й. К вопросу о сложении древнерусской народности // Доклады VI науч. конф. Ин-та археологии АН УССР. - К.,1953. - С.41-47.
- 84 НА ІУ. - Оп.1, спр.216. - Арк.124
- 85 Гуслистий К.Г.. Київська Русь. - К., 1949; Його ж. Київська Русь - колыска трьох братніх народів - російського, українського, білоруського". - К., 1950.
- 86 Див., напр.: Гуслистий К.Г. Київська Русь - колыска ... - С.38.

- 87 Проблема термінології частково розглядається: Юсова Н. Генеза концепту ... - С.72-73.
- 88 Див.: Там само. - С.74-78.
- 89 НА ІУ. – Оп.1, спр.346. – Арк.6.
- 90 Там само. – Спр.383. – Арк.8.
- 91 Там само. – Спр.382. – Арк.4.
- 92 Там само. – Спр.518. – Арк.1.
- 93 Там само. – Арк.8.
- 94 Саме за такою логікою розвивається думка у колеги К.Г. Гуслистого по відділу - І.Д. Бойка, автора VI розділу I-го тому “Історії УРСР”, в якому обгрунтовується “возз’єднання” України з Росією. Див.: Вк. пр. - С.258-259.
- 95 Термін “возз’єднання” побутував у російській історіографії ще до революції 1917 р. Ймовірно, вперше в даному значенні його використав відомий український історик – М. Максимович (перший ректор Київського університету). Традиційно ж в історіографії пов’язують його впровадження до наукового вжитку з працею П.Куліша “История воссоединения Руси” (Сп-б., 1874. Т.1-2; М., 1877. Т.3). Серед радянських істориків даний термін можливо першим відновив також український вчений – М.Н. Петровський. Див.: Стенограма виступу директора ІУ АН УРСР М.Н. Петровського на нараді з питань історії України в ЦК КП(б)У. 10 березня 1945 р. // У лещатах тоталітаризму ... - Ч.ІІ. - С.9.
- 96 Див.: Брайчевський Михайло. Кримська сесія 1952 року // Ruthenica. Том I. – К., 2001. – С.179.
- 97 Див.: Яковлев Н. О преподавании отечественной истории // Большевик. – 1947. – Т.24. - №22. – С.28.
- 98 Про початки цього процесу та конкретну аргументацію необхідності перегляду формули “найменшого зла” дивись: Дискуссия о характере национальных движений в Средней Азии и Казахстане в колониальный период // ВИ. – 1951. - №9. – С.173-178; Нечкина М. К вопросу о формуле “наименьшее зло” // ВИ - 1951. - №4. – С.44-48; Мустафаев М. О формуле “наименьшее зло” // ВИ. – 1951. – С.97-101; Тавакалян Н. По поводу письма М.В. Нечкиной “К вопросу о формуле “наименьшее зло” // Там само – С.101-107; Наякшин К. К вопросу о присоединении Среднего Поволжья к России // Там само. – С.108-111 та ін.
- 99 НА ІУ. – Оп.1, спр.280. – Арк.4.
- 100 Див.: Там само. – Спр.216. – Арк.61.
- 101 Там само. – Спр.287. – Арк.3.
- 102 Там само. – Арк.10
- 103 Гуслистый К.Г. Проблема походження української народності в світлі творів тов. Сталіна “Марксизм і питання мовознавства”. –

- К., 1951. (Вийшла з друку дана брошура після 1.Х.1951, але не пізніше закінчення цього року. Її не вдалося розшукати, але підтвердження того, що вона вийшла в світ знаходимо у звіті наукової діяльності ІУ за 1951 р. та звіті за 1949 р. – серпень 1952 р., а також у звіті відділу історії феодалізму за 1951 р. Див.: НА ІУ. – Оп.1, спр.287. – Арк.10, 31; спр.329. – Арк.2; спр.346. – Арк.81.). О.А. Удод в названій монографії ніде не згадує цю брошуру. А, між тим, значення її для характеристики наукової діяльності К.Г. Гуслистого в цей період дуже важливе.
- 104 Мавродин В.В. Основные этапы этнического развития русского народа // Вопросы истории. – 1950. - №4.
- 105 НА ІУ. – Оп.1, спр.329.. – Арк.2.
- 106 НА ІУ. – Оп.1, спр.348. – Арк.2.
- 107 Там само. – Спр.345. – Арк.15.
- 108 Там само. – Арк.46.
- 109 Там само. – Арк.44.
- 110 Там само. – Спр.346. – Арк.18.
- 111 Історія Української РСР. - К., 1953. - Т.І. - С.86.
- 112 НА ІУ. – Оп.1, спр.345. – Арк.9.
- 113 Див.: Визвольна війна 1648 – 1654 рр. і возз'єднання України з Росією. – К., 1954. – С.5-70; Освободительная война 1648 – 1654 гг. и воссоединение Украины с Россией. – К., 1954. – С.5-74.
- 114 НА ІУ. – Оп.1, спр.440. – Арк.1а.
- 115 Там само. – Спр.328. – Арк.5.
- 116 К.Г. Гуслистий. Зростання економічних, політичних і культурних зв'язків України з Росією перед визвольною війною 1648 – 1654 рр. // Історичне значення возз'єднання України з Росією. – К., 1954; Його ж. Исторические связи Украины с Россией до освободительной войны 1648 – 1654 гг. // Воссоединение Украины с Россией. 1654 – 1954. – М., 1954 тощо.
- 117 Див.: Проекты документов о трехсотлетию воссоединения Украины с Россией, подготовленного отделом науки и культуры и отлелом агитации и пропаганды ЦК КПСС, присланные в ИМФЭ АН УССР. 4 варианта. Машинопись с правками и пометками К.Г. Гуслистого. [1954] - ІА НБУ ім. В.І. Вернадського. - Ф.32, оп.2, спр.50. Тут, архівні працівники допускаються помилки. Вміщені в цій папці документи є саме проектами січневих Тез і редагуватися вони могли К.Г. Гуслистим лише в 1953 р. і, аж ніяк, не в період роботи в ІМФЕ. Це підтверджує й наступне посилання.
- 118 НА ІУ. - Оп.1, спр.441. - Арк.8.